

УДК 811.161.2'42 : 801.367

В. Я. Чолан

ТЕКСТОВІ КАТЕГОРІЇ У СТРУКТУРІ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ФАХОВИХ ТЕКСТІВ

Стаття присвячена питанням категорійної специфіки у структурі офіційно-ділових текстів, що забезпечують вербальну комунікацію фахових сфер. Враховується лінгвістична систематизація текстових категорій як основа закономірностей реалізації категорійних текстових ознак, характерних для офіційно-ділових текстових різновидів у сферах фахової комунікації.

Ключові слова: текстові категорії, офіційно-ділові тексти, фахова комунікація.

Категоризацію офіційно-ділових текстів, призначених для різних аспектів практичної діяльності людини, розглядали М. М. Бахтін, академік І. К. Білодід, І. Р. Гальперін, А. П. Загнітко, Ю. А. Левицький, О. О. Селіванова як класифікацію способів і засобів відображення об'єктивних реалій у вигляді різновидів мовної техніки, функціонально зорієнтованої згідно з загальним функціональним призначенням певного корпусу текстів, конкретною текстовою цільовою настановою, іншими умовами комунікації [2, с. 3–10 ; 4, с. 24–26 ; 7, с. 197–200 ; 10, с. 114–119, 201 ; 12, с. 191–197]. У сучасній лінгвістичній літературі продовжуються дискусії щодо функціональної парадигми текстових категорій, їх домінантності і підпорядкованос-

ті, комплексу базових синтаксичних одиниць, вживаних для категорійної реалізації. При цьому попри неоднозначність трактування дослідниками поняття «текстова категорія» усе ж можна говорити про принципові відмінності категорійних текстових ознак у сферах фахової комунікації, що встановлюються за допомогою відповідних граматичних показників на рівні структури офіційно-ділових текстових різновидів.

Такий стан проблеми зумовлює актуальність питань, спрямованих на з'ясування системної специфіки категорійних текстових ознак у межах теорії статусу офіційно-ділових професійних текстів як репрезентантів спеціалізованої вербальної комунікації. І хоча єдності поглядів на цю проблематику ми не виявили, але матеріал нашого дослідження, яким слугували офіційно-ділові текстові різновиди у сферах фахової, зокрема військової комунікації, дозволяє стверджувати наявність тенденції до зрощення категоріальних текстових ознак, що виявляється у формі комплексного поєднання кількох лінгвістичних категорій, нерівноцінних за своєю рівневою семантикою та категоріальною потужністю. Слушно навести міркування В. І. Карасика щодо комплексної організації категорій у структурі текстів фахової комунікації, який зауважував, що їх взаємна інтегрованість та переплетення змісту й форм реалізації в категоріальних комплексах водночас обов'язково передбачає певну автономність категорій [8, с. 109 – 141, 177 – 180]. Яскравий приклад цього специфічного явища фахової комунікації становить комплексна реалізація у текстовій структурі мовних категорій виду, стану, способу, часу й особи, пов'язаних із парадигмою дієслова. Зокрема, категорійна семантика часових значень передає відношення дії до моменту мовлення, видова семантика актуалізує просторові компоненти, значення яких входять до складу текстової категорії континууму. Щодо аналізованих офіційно-ділових текстів військової сфери, то, за нашими спостереженнями, синтаксичні конструкції, виступаючи текстовими одиницями, одночасно акумулюють у своїй структурі категорійні ознаки часу, простору, особи навіть і за відсутності дієслівних присудків чи головних членів речень.

Крім того у структурі досліджуваних офіційно-ділових фахових військових текстів не всі текстові категорії усвідомлюються як наявні навіть там, де вони мають бути обов'язковими. Поряд з формально вираженими, експліцитними категоріями у структурі текстових різновидів фахової комунікації конститутивну роль можуть відігравати приховані, імпліцитні категорії, що проявляються опосередковано, через категорійний контекст, яким виступає експліцитна категорія. Зокрема, вербальна комунікація у військовій сфері не передбачає участі третьої особи (потенційного учасника / неучасника акту комунікації), що вказує на специфіку реалізації категорійної ознаки персональності у синтаксичній структурі військових текстів. Додаткову специфіку категоріальної ознаки персональності у сфері військової вербальної комунікації забезпечують транспоновані синтаксичні одиниці, що найчастіше виступають носіями прихованих категорій спонукальної модальності, стану і статусу військових адресанта й адресата. Серед таких текстових одиниць, репрезентованих транспонованими синтаксичними конструкціями, можна виділити двоскладні (рідше – односкладні) поширені речення дієслівного типу з простими дієслівними присудками у формах 3-ої особи дійсного способу теперішнього часу (в поодиноких випадках – минулого часу) акціональної семантики (означають дії, що інтенсив-

но розгортаються). У двоскладних реченнях із акціональними дієсловами позиція суб'єкта волевиявлення як фактичного автора висловлення імпліцитна, а позиція адресата висловлення, що осмислюється як третя особа, співвідноситься з підметом у формі називного відмінка однини чи множини іменника, наприклад : *«Коли несподівано з'являється ворог, стійковий дає постріл, і польова сторожа стає до бою»* [5, с. 43], *«Для несення вартової служби віднаряджуються вартти»* або субстантивного словосполучення, наприклад: *«Зарядження та розрядження зброї проводиться за командою начальника вартти під його безпосереднім наглядом»* [13, с. 244, 207], у тому числі прикладкового типу (у такому випадку присудок вживається у формі минулого часу), наприклад : *«Товаришу генерал-майоре. Капітан Марчук чергування по варттах здав»* [13, с. 32], *«Товаришу генерал-майоре. Капітан Дзюба чергування по варттах приймає»* [15, с. 31], або займенника, наприклад : *«Під час виходу військовослужбовця з другої шеренги він злегка торкається долонею лівої руки плеча військовослужбовця, який стоїть попереду, той робить крок уперед і, не приставляючи правої ноги, – крок праворуч, пропускає військовослужбовця, який виходить із строю, потім стає на своє місце»* [13, с. 353]

Вживання у структурі офіційно-ділових військових текстів двоскладних синтаксичних конструкцій з дієслівними присудками у формі 3-ої особи теперішнього часу, зорієнтоване на комунікативні ситуації, важливим складником яких є імпліцитний ретранслятор. Його наявність впливає на збільшення статусної дистанції між джерелом інформації та її остаточним одержувачем. Логічний суб'єкт, який здійснює безпосередню мовленнєву актуалізацію тексту і формально не позначений у текстовій структурі, виступає ніби посередником, який на прикладі третьої особи (суб'єкт, позначений підметом), передає настанови адресатові (котрий осмислюється як тотожний суб'єкту, позначеному у структурі конструкції підметом). При цьому мовець, здійснюючи мовленнєву актуалізацію тексту, прагне, щоб настанови сприймалися як дії актуального теперішнього часу, що відбуваються на очах адресата, за його участю.

Водночас паралельне вживання підметів і присудків у формах 3-ої особи однини чи множини за умови непрямої передачі спонукання вказує на специфіку референтної ідентифікації суб'єкта, пов'язану з вагомістю його дії : цей обсяг залежно від типу військової комунікативної ситуації може включати і одну особу, яка в армії виступає діючою складовою військового підрозділу, і кількісно регламентований військовий підрозділ, що виконує бойове завдання (відділення, взвод, рота, батальйон, полк, дивізія або окрема бригада і т. д.).

Важливо, що двоскладні текстові одиниці з дієслівними присудками у формі 3-ої особи теперішнього часу, узгодженими з підметами, вираженими особовими займенниками, слугують для підкреслення статусної дистанції між адресатом і адресантом тексту. Крім того, форми 3-ої особи суб'єкта і предиката текстових одиниць військової комунікації вказують на видозміну синтаксичної модальності тексту, яка відбувається у результаті специфічного нашарування граматичної семантики наказового та дійсного способів, спонукальних і розповідних модальних значень. Вихідна, розповідна модальність текстової одиниці виражає внутрішні

можливості суб'єкта і предиката, а контекстуальна, непрямо-спонукальна модальність – примусовий характер дій, виконуваних підлеглим суб'єктом.

Ці закономірності будуть максимально увиразнені, якщо, з'ясовуючи їх, використовувати можливості запропонованого К. Кожевниковою поділу офіційно-ділових фахових текстів на кілька типових підгруп, як-от : а) тексти, побудовані за достатньо жорсткими, але завжди облігаторними структурними моделями, сформованими у конкретній сфері професійної комунікативної діяльності як визначальні для окремих текстових різновидів, зокрема, текстів інструкцій; б) тексти, побудовані за узуальними інформативно-змістовими структурними моделями, що мають більш загальний характер, як зазвичай тексти доповідей, повідомлень, донесень тощо; в) тексти-репліки одного комуніканта, і тексти-репліки обох учасників комунікації. Встановлені у таких текстових підгрупах особливості способів і засобів реалізації категорій характеризують увесь клас офіційно-ділових текстів фахової комунікації [9, с. 52, 66 – 67].

Зазвичай дослідники виділяють змістові, формальні, чи структурно-формальні, функціональні текстові категорії. Зорієнтовані на план змісту змістові текстові категорії й зорієнтовані на план вираження формальні текстові категорії, детерміновані лінійністю компонентів тексту, відображають лінгвістичні закономірності організації мовних засобів у структуру тексту, включаючи імпліцитні смисли, передбачені організаційними принципами вербальної комунікації. Зважаючи на наполегливу пораду лінгвістів враховувати психолінгвістичний аспект проблеми інтерпретації імпліцитних (прихованих) текстових категорій, бачити у цілісному великому об'єкті те, що підказує логіка взаємовідношень частин цілого і що, врешті – решт, піддається формалізації за допомогою спеціалізованих і неспеціалізованих синтаксичних одиниць, у сферах фахової вербальної комунікації слід брати до уваги додаткову психолінгвістичну специфіку змістових категорій [1, с. 156 –169 ; 4, с. 24 – 26; 6, с. 22 –53 ; 11, с. 137]. Ця специфіка зумовлена закономірностями сприйняття тексту адресатом в умовах фахової комунікативної ситуації. Функціональні текстові категорії відображають закономірності цілеспрямованої взаємодії у структурі тексту складників (модулів) сфери комунікативної діяльності, що забезпечує зв'язок текстової структури з об'єктивною дійсністю. Як показує аналіз теоретичних узагальнень з цієї проблеми, особливої послідовності при їх розмежуванні не спостерігається.

В ієрархії текстових категорій та закріплених за ними способів і засобів реалізації М. М. Бахтін, Т. А. ван Дейк, О. О. Селіванова, З. Я. Тураєва, К. А. Філіппов і інші вчені є однотайними лише щодо категорій цілісності і зв'язності, які вважають зосередженням основних властивостей змістової організації і граматики логічного характеру тексту, його ядром, об'єднуючи їх на цій підставі під однією назвою «когерентність тексту», що передбачає включення специфічних взаємозв'язків між конститuentами тексту [1, с. 149 –175 ; 3, с. 259 – 336 ; 12, с. 198 –223 ; 14, с. 19 –26, 78 –92 ; 16, с. 14– 150 ; 7, с. 113 –138, 212 –236]. Саме у можливості будувати зв'язний текст на рівні референта мовлення – спираючись на зв'язки, закладені у відображуваних явищах і фактах, полягає, на думку К. Кожевникової та Г. Г. Побережкої, принципова категорійна особливість когерентності в структурі офіційно-

ділових фахових текстів [9, с. 58 – 59; 11, с. 139]. Погляд на когерентність тексту як на категоріальний комплекс увиразнює специфіку текстової категорії цілісності у структурі офіційно-ділових фахових текстів, де цілісність характеризує не стільки власне мовну текстову конституцію, скільки, передусім, відношення структури фахового тексту до комунікативної ситуації, співвіднесеність текстового світу з реальною дійсністю, її подіями, ситуаціями, обставинами й особами. Вірогідно, що у фахових сферах комунікативна ситуація найбільшою мірою визначає інтенцію висловлення як намір адресанта у використанні відповідних комунікативних меті і прагматичній настанові конкретного тексту категорійних способів і засобів, виражальні можливості яких зорієнтовані на зв'язну подачу цілісного змісту. Важливо, що в параметрах монотемності, характерних для структурної організації цих текстів, змістові категорії реалізуються як у процесі розгортання тексту загалом, так і окремих текстових одиниць, відповідно до розкриття адресантом і адекватного сприйняття адресатом головної (переважно, однієї) теми тексту. На таких підставах можна стверджувати, що реалізація категорійної ознаки цілісності у структурі офіційно-ділових текстів фахової комунікації забезпечується тоді, коли при переході від одного послідовного ступеня сприйняття до іншого, більш глибокого, текст щоразу зберігає для адресата смислову тотожність центральних структурних компонентів за формальної відсутності менш важливих, необов'язкових, причому адресат засвідчує це виконанням алгоритму вербальних і невербальних дій.

Наприклад, у фаховій військовій сфері на одну й ту саму ситуацію шикунання військовослужбовців (підрозділів) зорієнтовані такі текстові одиниці : військова команда «*СТАВАЙ*», репрезентована однокомпонентним реченням імперативної парадигми з дієслівним предикатом у формі однини [13, с. 337], і військова команда «*Військовослужбовцям, підрозділам швидко СТАТИ В СТРІЙ на визначені Статутом інтервал і дистанцію*», репрезентована односкладним поширеним реченням із дієслівним предикатом, вираженням незалежним інфінітивом, що керує валентно зумовленими другорядними членами речення об'єктної та обставинної семантики [13, с. 338]. Речення обох типів в українській мові є спеціалізованими способами реалізації спонукальності як категоричної вимоги виконати певні дії, оскільки у структурі обох речень збігаються комунікативна і синтаксична (граматична) модальність. Проте слід зауважити, що в реаліях військової комунікативної діяльності, за нашими спостереженнями, однокомпонентна синтаксична одиниця має значно ширше коло вживань.

Текстову категорію зв'язності вважають однією з найважливіших категорій, що акумулює особливі види зв'язку і відношень між різнорівневими компонентами тексту, засобами яких забезпечується логічна, темпоральна й просторова, послідовність окремих повідомлень, фактів, дій, відтворюваних у їх взаємозалежності за участю граматичних форм. Специфіку реалізацій категорії зв'язності у спеціалізованій вербальній комунікації пов'язують, зокрема, зі способами сполучення текстових елементів, як безпосередньо контактних, так і розташованих на дистанції один від одного [4, с. 73 – 75 ; 6, с. 19 – 26 ; 7, с. 149 – 171 ; 11, с. 138 – 142 ; 10, с. 215 – 222 ; 2, с. 126, 141]. Причому в офіційно-ділових текстових різновидах ця категорія реалізується зазвичай і засобами внутрішньо-синтаксичних зв'язків між

членами простого та складного речення у статусі текстових одиниць, і низкою інших синтаксичних засобів.

Варто наголосити, що наші дослідження підтверджують припущення І. Р. Гальперіна стосовно однієї з найвиразніших категорійних характеристик зв'язності, якою марковано синтаксичну структуру офіційно-ділових текстів фахової комунікації – лапідарності [5, с. 74]. Лапідарність форми текстових одиниць фахової комунікації обов'язково сполучається з вичерпаністю змісту для адресата. Ми вважаємо, що саме це специфічне співвідношення, зумовлене інтенцією адресанта й прагматичною настановою тексту, між ситуативним максимумом інформації та кількісним мінімумом текстових одиниць або компонентів синтаксичної структури текстової одиниці, якщо текст утворений одним висловленням, визначає специфіку категорії зв'язності у синтаксичній структурі офіційно-ділових військових текстів.

Література

1. *Бахтин М. М.* Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин : [собр. соч.]. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5. – С. 159 – 206. – (Работы 1940 – 1960 г. г.)
2. *Білодід І. К.* Мова масово-політичної і ділової інформації як структурно-функціональний стиль сучасної літературної мови // І. К. Білодід. // Мовознавство. – 1977. – № 1 (61). – Січень – лютий. – С. 3 – 10.
3. *Дейк Т. А. ван.* Вопросы прагматики текста. / ван Т. А. Дейк. // Новое в зарубежной лингвистике / [сост. , общ. ред. и вступ. ст. Т. М. Николаевой]. – Вып. VIII. – М. : Прогресс, 1973. – С. 259 – 336.
4. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин – М. : Наука, 1981. – 139 с.
5. *Дуброва Т. А.* Стрілецький рій у бою (з 27 рисунками). / Т. А. Дуброва. – Київ – Харків : Державне видавництво України. , 1930. – № 196. – 87 с.
6. *Дюженко Г. А.* Документная лингвистика. / Г. А. Дюженко. – М. : Статистика, 1975. – 64 с.
7. *Загнітко А. П.* Лінгвістика тексту: Теорія і практикум: [науково-навч. посібник]. / Анатолій Панасович Загнітко. – [Вид. 2, доп. і переробл.] – Донецьк: Тов. «Юго-Восток», Лтд», 2007. – 313 с. – (Донецький нац. ун-т).
8. *Карасик В. И.* Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : Иностранная литература, 1992. – 329 с. – (Ин-т языкознания РАН).
9. *Кожеевникова К.* Об аспектах связности в тексте как целом / Квета Кожеевникова // Синтаксис текста : сб. науч. тр. [Текст, его проблемы и категории]. – М. : Наука, 1979. – 368 с. – С. 49 – 67.
10. *Левицький Ю. А.* Лингвистика текста: [учеб. пособие] / Юрий Анатольевич Левицкий. – М. : Высшая школа, 2006. – 207 с.
11. *Поберезька Г. Г.* Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності : [навч. посіб.] / Г. Г. Поберезька, І. М. Волинець; [за ред. І. П. Ющука]. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
12. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации: [монографическое учеб. пособие]. / Е. П. Селиванова. – К. : Брама, Изд. Вовчок О. Ю. , 2004. – 336 с.

13. Статути Збройних Сил України. – К. : Атіка, 2006. – 432 с.
14. Тураева З. Я. Лингвистика текста (Текст : структура и семантика) : [Тимчасові загальновійськові статуту Збройних Сил України / Міністерство оборони України. – Львів : Каменяр, 1993. – 411 с. ; [іл.].
15. Филиппов К. А. Лингвистика текста : [Курс лекцій] / К. А. Филиппов. – [2-е изд.] – СПб : Изд-во С. - Петерб. ун-та, 2007. – 331 с.

Cholan V. Text categories are in the structures of official-business professional texts

The article is devoted the questions of specific of official-business text providing verbal communication of professional spheres. Linguistic systematization of text categories as a basis of conformities to law of realization category signs is taken into account characterized official-business text varieties in the spheres of professional communication.

Key words: text categories, official-business texts, professional communication.

Чолан В. Я. Текстовые категории в структуре официально-деловых профессиональных текстов

Статья посвящена вопросам категориальной специфики в структуре официально-деловых текстов, обеспечивающих вербальную коммуникацию профессиональных сфер. Учитывается лингвистическая систематизация текстовых категорий как основа закономерностей реализации категориальных текстовых признаков, характеризующих официально-деловые текстовые разновидности в сферах профессиональной коммуникации.

Ключевые слова : текстовые категории, официально-деловые тексты, профессиональная коммуникация.